

Լուսինե ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԴԻՑԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԵՌՅԱԿԸ ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱՇԻՍՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Մ.թ.ա. 331թ. Գավգամելայի ճակատամարտից հետո Հայաստանի անկախությունը վերականգնած Օրոնտես-Երվանդը (մ.թ.ա. 4-րդ դարի երկրորդ կես)՝ Հայաստանի նախկին արքեմենյան սատրապը, հայ հին պատմագրությանը հայտնի ավանդական Վաղարշակի կերպարի պատմական առաջին նախատիպն է: Մի շարք այլ հանգամանքների հետ միասին¹ դրա մասին են խոսում ներքոշարադրյալ նյութում բերված փաստերը ևս: Մովսես Խորենացու վկայությամբ Վաղարշակը, «Արմավիրում մեռյալ շինելով, արձաններ է կանգնեցնում Արեգակին, Լուսին և իր նախնիներին»:² Խոսքը Արեգակ աստծո, Լուսին դիցուհու և աստվածացված նախնիների մասին է: Արեգակ աստվածը, ինչպես կոտեսները ստորև, նույն Վահագնն է, Լուսին դիցուհին՝ Անահիտը, իսկ աստվածացված նախնիների շարքը սկսվելու էր նախնի աստվածով՝ ամպրոպային Արամագրով:

Ագաթանգեղոսի վկայություններից պարզվում է, որ հեթանոս հայոց Արամագր աստվածը կրել է նաև *արի* մակդիրը:³ Սա գալիս է դեռևս այն ժամանակներից, երբ Արամագրը նաև ռազմիկ աստված էր, հաղթական ու հաղթանակներ շնորհող ամպրոպային աստված: Իսկ այդպիսին նա ըմբռնվել է Երվանդունյաց դարաշրջանի Մեծ Հայքում: Արտաշիսյան դարաշրջանում իր այդ դերը նա զիջել էր նախապես Արևի աստված եղած Վահագնին: Ինչպես տեսանք, Մովսես Խորենացին ավանդական Վաղարշակ արքայի մասին խոսելիս Վահագն աստծուն ուղղակի *Արեգակ* է կոչում: Մ.թ.ա. 5-4-րդ դարերի սահմանագլխին Հայաստանում եղած Քսենոփոնը այս նույն աստծուն *Հեիոս*, այսինքն՝ «Արև, Արեգակ» է կոչում և վկայում, որ նրան ձիեր էին զոհաբերում:⁴ Արեգակի անձնավորում նույն աստվածությանը Մովսես Խորենացին արդեն *Ապոլոն* է կոչում, երբ խոսում է Տիգրան Միջինի հայր Արտաշեսի, իրականում՝ Տիգրան Մեծի պապ Արտաշես 1-ինի (մ.թ.ա. 189-160թթ.) Հայաստան բերած հունական աստվածների արձանների մասին: Ըստ նրա՝ Արտաշեսը «Արտեմիդի, Հերակլի և Ապոլոնի պղնձաձույլ արձանները բերել է տալիս մեր աշխարհը, որպեսզի կանգնեցնեն Արմավիրում: Քրմապետերը, որոնք Վահունիների ցեղիցն էին, Ապոլոնի և Արտեմիդի արձաններն առնելով՝ կանգնեցրին Արմավիրում, իսկ Հերակլեսի արձանը... իրենց նախնի Վահագնը համարելով, կանգնեցրին Տարոնում, իրենց սեփական Աշտիշատ գյուղում»:⁵ Ինչպես տեսնում ենք, մեկ Արեգակ աստվածը այս դեպքում ունի իր երկու համարժեքները՝ Ապոլոն և Հերակլես: Եթե Ապոլոնի արձանը դրվել է Արմավիրում, ապա այն ընկալվել է ճիշտ այնպիսին, ինչպիսին էր Վաղարշակի Արեգակ

¹ Լ. Պետրոսյան, *Ավանդական Վաղարշակի պատմական ու վիպական նախատիպերի շուրջ*, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. V, Գյումրի, 2002, էջ 136-142:

² Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց, Քննական բնագիրը Մ.Աբեղյանի և Ս.Հարությունյանի (աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանությունները Ստ.Սալխայանի), Եր., 1981, Բ, ք:

³ Ագաթանգեղայ պատմություն Հայոց, Քննական բնագիրը Գ.Տեր-Սկրտչյանի և Ս.Կանայանցի (աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի), Եր., 1983, Ե, 53, 2, 68, ԺԲ, 127:

⁴ Xen., *Anab.*, IV, V, 35 (Քսենոփոն, *Անաբասիս*, Թարգմանությունը՝ Ս.Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 98, 262 ծան. 26):

⁵ Խորենացի, Բ, Ժք:

աստվածը: Նորություն էր Հերակլեսի ներկայությունը՝ այն էլ Աստղիկ/Ափրոդիտեի տարփավորի դերում: Դա արեգակնային Վահագնի դերն էր, որն իր այդ դերում համարվում էր քրմապետական Վահունի տոհմի նախնին:⁶ Եթե երվանդունիական Արեգակ-Վահագնը արքայատոհմի նախնի աստված չի համարվել և պատերազմի աստված չի եղել (այդպիսին համարվել է ամպրոպային աստված Արամազդը), ապա այլ էր Հերակլեսի հետ նույնացված Վահագնը, որը Արտաշես 1-ինից սկսած, ստանձնել էր թե՛ նախնի աստծու՝ արքայատոհմի առաջին հովանավորի դերը, թե՛ պատերազմի աստծու:

Վահագնին Արտաշեսյան նախնի աստվածների շարքը դասելը, նրան ռազմական գծեր վերագրելը հասկանալի են դարձնում Տիգրան Միջինի հետագա գործողությունների դրոշմատեսությունը ևս: Տիգրան Մեծին (մ.թ.ա. 95-55թթ.) նույնացվող Հայոց թագավոր Տիգրան Միջինը, ըստ Խորենացու, «Ափրոդիտեի՝ (Աստղիկ-Լ.Պ.), իբրև Հերակլեսի (Վահագնի - Լ.Պ) տարփածուի, արձանը հրամայում է կանգնեցնել հենց Հերակլեսի արձանի մոտ՝ Հաշտից տեղում (Աշտիշատում - Լ.Պ.): Եւ զայրանալով Վահունիների վրա, որոնք իրենց սեփական (գյուղում) համարձակվել էին կանգնեցնել իր հոր ուղարկած Հերակլեսի արձանը, գրկում է քրմության (պաշտոնից) և արքունիք է գրավում այն գյուղը, որտեղ արձանները դրվել էին»:⁷ Այստեղ ուշադրության արժանի են երկու հանգամանք: 1. Տիգրան 2-րդը հրաժարվել է Վահագնի մեջ Վահունիների նախնուն տեսնելուց, երբ քրմական այդ տոհմը իրեն ծագած էր համարում հենց Վահագնից:⁸ 2. Դրանով նա շեշտում էր Վահագնի՝ Արտաշեսյանների աստվածային նախնին լինելու հանգամանքը և նրա մեջ արևային քրմի փոխարեն տեսնում էր արևային զինվորին:

Վահագնի՝ հետագայում միայն ամպրոպային գծեր ձեռք բերած լինելու առթիվ Գր.Ղափանցյանը գրում է, որ այսուհանդերձ «Մովսես Խորենացու ավանդած Վահագնի ծննդի երգը ավելի շուտ վկայում է նրա արեգակնային բնույթի առաջնային լինելը՝ որպես լուսնի և ցուրքի ոգու»:⁹ Փոփոխությունը, որ տեղի է ունեցել նախնական Վահագնի կերպարի մեջ, գալու էր Արտաշես 1-ինի իրագործած վերափոխումից: Այս վերջինիս հետևանքով է, որ հաջորդ հայոց թագավորներն իրենց հպատակներին դիմելիս կարող էին ասել. «քաջութիւն հասցէ ձեզ ի քաջէն Վահագնէ», իսկ միջնադարյան «Բարզիբը հայոց»-ը *Արեգ* բառը բացատրելիս գրեր. «*Արեգ* - մեծ, կամ առաւել, կամ լոյս, կամ խիստ, կամ քաջ», «*Արեգ* - խիստ, կամ քաջ»:¹⁰

Արտաշես 1-ինի և նրա հաջորդ - ժառանգորդ Արտաշեսյանների կողմից Վահագնի պաշտամունքի վերածումը նախնի աստծու պաշտամունքի, երևում է նաև նրանց թագի կենտրոնական զարդաքանդակներից՝ ճառագայթող արև՝ Վահագն աստծու խորհրդանշանը և զույգ թռչուններ՝ Աստղիկ դիցուհու խորհրդանիշ Արուսյակ մուրրակի դրսևորումները (որպես արևի առավոտյան ուղեկից՝ Լուսաբեր և որպես նրա երեկոյան ուղեկից՝ Գիշերավար):¹¹ Անկասկած, այդ թռչունները աղավնիներ են: Այս

⁶ Խորենացի, Ա, լա, Բ, ժբ:

⁷ Նույն տեղում, Բ, ժդ:

⁸ Նույն տեղում, Ա, լա, Բ, ժբ:

⁹ Գր.Քաթանյան, *Историко-лингвистические работы. К начальной истории армян, Ер., 1956, էջ 320-321:*

¹⁰ Ազարթանզեղու, ԺԲ, 127, «Բարզիբը հայոց», Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Հ.Ամայանի, Եր., 1975, էջ 37, 371, ծան. 892:

¹¹ Ս.Պետրոսյան, Գյումրիի պեղածո գոտու զարդանախշերի շուրջ, «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը», հանրապետական առաջին գիտաժողովի զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1994, էջ 30-32:

տեսանկյունից արժևորվում է Գ.Մրվանձտյանցի հաղորդած հետևյալ տեղեկությունը. «Եփրատը, երբ Մշո դաշտը կը մտնե, Կնճան սարերու մեջ զարնվելով քարերուն՝ մեղ կիրճով մը տղմվելով գո՛ւտ գո՛ւտ ձայն մը կ'արձակե. և այդ տեղը կկոչվի Գ-ուռգուռա, ուր Աստղիկի լողարանն է եղեր»:¹² Գ.Մրվանձտյանցը Գ-ուռգուռա անվան ժողովրդական ստուգաբանությունն է բերում: Դիշտ է, որ այս անունը բնաձայնական ծագում ունի, սակայն, Մ.Պետրոսյանի կարծիքով, այստեղ արտացոլվածը նույնպես բնաձայնական ծագում ունեցող գուրգուր բառն¹³ է, որը «աղավնիի նման մի թռչուն» է նշանակում:¹⁴ Մրանից են ծագում գուրգուրել «խանդաղատանք զգալ, սիրել, փայփայել, փաղաքշել» և գուրգուրանք «խանդաղատանք, սեր, փաղաքշանք» բառերը:¹⁵ Ի հաստատումն այս կարծիքի՝ նկատենք, որ Աստղիկի գուգահեռ ասորական Դերկեստո սիրո դիցուհու սրբազան թռչունը ևս աղավնին էր: Այս առթիվ Մ.Աբեղյանը գրում է. «Ջրի դիցուհի Դերկեստոյի տոնի օրերը ջուր էին սրկում, և նրա նվիրական թռչունն էր աղավնին, Ափրոդիտեինը՝ մառ վարդը: Շատ բնական է, ուրեմն, որ Աստղիկի՝ Հայկական Դերկեստոյի տոնի օրը՝ Վարդավառին, ջուր ցրեին իրար վրա, աղավնի թոցնեին և այդ դիցուհուն՝ հայկական Ափրոդիտեին, վարդ նվեր բերեին»:¹⁶

Հայտնի է, որ Մովսես Խորենացին մեր հեթանոսական աստվածների մասին խոսելիս նախընտրում է գործածել նրանց հունական գուգահեռների անունները:¹⁷ Բայց Վաղարշակի առնչությամբ, ինչպես տեսանք, պատմահայրը հիշատակում էր աստվածությունների հին հայկական անունները՝ Արեգակն և Լուսին: Սա ևս վկայում է, որ Հայաստանի անկախությունը վերականգնած ավանդական Վաղարշակի պատմական առաջին նախատիպը չէին կարող լինել ո՛չ Արտաշեսյան, ո՛չ էլ պարթև կամ հայ Արշակունի թագավորներ, որովհետև նրանց ժամանակաշրջանում արևի և լուսնի աստվածությունները Արեգակ ու Լուսին չէին կոչվում, այլ առաջինը հանդես էր գալիս իրանական ծագումով Վահագն, Սիհր, Տիր և հունական Ապոլոն անուններով, իսկ երկրորդը՝ իրանական Անահիտ և հունական Արտեմիս անուններով:¹⁸

Մայր դիցուհու և լուսնի նույնացումը մի շարք առասպելաբանական հիմնավորումներ ունի: Դրանցից մեկն ուղղակի առնչություն ունի հղացումից մինչև ծնունդ ընկած ժամանակահատվածը լուսնային ամիսներով հաշվարկելու հետ: Ըստ Արիանոսի, օրինակ, երբ Արևելքում գտնվող Ալեքսանդր Մակեդոնացին տեղեկանում է, թե իր մայրն ինչպես է միջամտել իր կողմից Մակեդոնիայի և Հունաստանի կառավարիչ կարգված Անտիպատրոսի գործերին, ասել է, որ «տասն ամիսների համար մայրը չափազանց մեծ բնակվարձ է վերցրել»:¹⁹ Խոսքն այն տասը լուսնային ամիսների մասին է, որի ընթացքում լույս աշխարհ դեռ չէկած Ալեքսանդրին մայրը կրել է իր կրծքի տակ: Մայր դիցուհու լուսնային գծերը հայ իրականության մեջ իրանական Անահիտ և

¹² Գ.Մրվանձտյանց, Երկեր, հ. I, Եր., 1978, էջ 71:

¹³ Մ.Պետրոսյան, Տարբանի կերպարի պատմական հենքն ու միջավայրը, «Քրիստոնեության 1700-ամյակին նվիրված ԳՊԻ հանրապետական գիտ. նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ», Եր., 2001, էջ 32-33:

¹⁴ Հ.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. I, Եր., 1971, էջ 598:

¹⁵ Մտ. Մայիսայանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. I, Եր., 1944, հ. I, էջ 471:

¹⁶ Մ.Աբեղյան, Երկեր, հ. VII, Եր., 1975, էջ 159:

¹⁷ Գ.Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Եր., 1966, էջ 37-38:

¹⁸ Նույնը, էջ 43, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 577, 665, 675, 677, 902: Տե՛ս նաև Գ.Տիբալյան, Вопросы преемственности официального культа в Античной Армении, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1985, թիվ 10, էջ 58, 60:

¹⁹ Arrian., III, 12, 6 (Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Եր., 1987, էջ 255):

հունական Արտեմիս անուններով հանդես գալու իրողությանը հանդերձ, մաս տեղական արմատներ²⁰ ունի: Ինչպես Անանիա Շիրակացին է գրում. «Լուսինի հետ կապված փոփոխություններից է, որ անասունները լիություն են առնում և տունկերը օգնակալություն են գտնում իրենց սննդի աճման մեջ»:²¹ Իսկ այդ երևույթները մտնում էին Մայր դիցուհու գործառույթների մեջ՝ որպես պտղաբերության և բերրիության անձնավորում դիցուհու: Ուշագրավ է, որ Երվանդ Վերջին թագավորը (մ. թ. ա. 3-րդ դ. վերջին տասնամյակներ) իր հրամանով ստեղծված անտառը կոչել էր «Ծննդոց անտառ»:²² Երվանդակերտ ձեռակերտի խորենացիական նկարագրությունը կասկած չի թողնում, որ նրան կից ստեղծված այս սրբավայր-անտառը ձևավորվել է եղել բուսաշխարհի անձնավորում Մայր դիցուհուն: Ահա այն. «Որովհետև (Երվանդը) մեծ հովտի միջին մասը լցնում է բնակչությանը և պայծառ շինություններով, լուսավոր, ինչպես աչքի բիրը, իսկ բնակչության շուրջը կազմում է ծաղկանոցներ և բուրաստաններ, ինչպես բբի շուրջը աչքի մյուս բոլորակը: Իսկ այգիների բազմությունը նմանում էր խիտ արտևանուների գեղեցիկ գծին, որի հյուսիսային կողմի կամարածն *դիրքը իսկապես համեմատվում էր գեղեցիկ կույսերի հոնքերին*: Իսկ հարավային կողմից հարթ դաշտերը (հիշեցնում էին) ծնոտների գեղեցիկ ողորկությունը: Իսկ գետն իր երկու ափերի բարձրություններով պատկերացնում էր մի բերան, իր երկու շրթունքներով»:²³

Երվանդունիների մայրաքաղաք Արմավիրը մաս Մեծ Հայքի կրոնական կենտրոնն էր: Այն կրոնական բնույթ ուներ ի սկզբանե: Հայոց հին ավանդազրույցները նրա հիմնադիրն են համարում Արամանյակի որդի Արամայիսին:²⁴ Կրոնական կարևոր կենտրոնի իր դերը Արմավիրը՝ Արգիշտի 1-ինի կառուցապատած Արգիշտիիսինիլին (մ.թ.ա. 776թ. սկսած), պահպանել էր մաս ուրարտական դարաշրջանում:²⁵ Գ.Տիրացյանը նշում է, որ Երվանդունյաց դարաշրջանում Հայաստանում կային մեծ քանակությամբ տաճարային համայնքներ, գյուղեր, ավաններ կամ քաղաքներ, որոնք մեծ մասամբ ամրացված էին, այնուհետև ավելացնում է, որ դատելով անուններից՝ նրանց մեծ մասն առաջացել էր արեմենյան և նույնիսկ նախաարեմենյան ժամանակաշրջանում:²⁶ Նշելով հին հայկական պաշտամունքային կենտրոնների ունեցած կարևոր դերը երկրում՝ Հ.Մանանդյանը դրանց մեջ առանձնացնում էր Արմավիրը, որը, անգամ մայրաքաղաքը Երվանդաշատ փոխադրվելուց հետո, մնում էր թագավորության կրոնական կենտրոն²⁷: Հին հայկական պաշտամունքային կենտրոններն իրենց կարևոր դերն են ունեցել մաս քաղաքների առաջացման գործընթացի մեջ:²⁸

Մայրաքաղաքից դուրս կառուցված սրբավայր-քաղաքը, այսուհանդերձ, նրանից հեռու գտնվել չէր կարող, որովհետև դրանում նախ և առաջ իրագործվում էր թագավորի տոհմական աստվածների և աստվածացված նախնիների հեղինակական

²⁰ Գ.Մելիք-Փաշայան, *Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը*, Եր., 1963, էջ 66-71; Գ.Վարդույան, *Дохристианские культуры армян, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. նյութեր և ուսումնասիրություններ»*, 18, Եր., 1991, էջ 107-111:

²¹ *Անանիա Շիրակացի*, *Տիեզերագիտություն և տոմար*, Եր., 1940, էջ 43:

²² Խորենացի, Բ, խա:

²³ Խորենացի, Բ, իբ:

²⁴ Խորենացի, Ա, ժբ:

²⁵ Բ.Փյոտրովսկի, *Ванское царство (Урарту)*, М., 1959, стр. 73.

²⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Եր., 1971, էջ 459:

²⁷ Հ.Մանանդյան, *Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ*, Եր., 1946, էջ 15:

²⁸ Ս.Գրկյաշարյան, *Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ*, Եր., 1970, էջ 197:

պաշտամունքը: Բնականաբար, նրանց պաշտամունքն իրագործվելու էր սրբավայր-քաղաքի գլխավոր տաճարում: Այդ պաշտամունքի հելլենիստական տարբերակի Հայաստան, մասնավորապես Մեծ Հայք թափանցելու ժամանակաշրջանի վերաբերյալ ուշագրավ դիտարկում են կատարել մեր պատմաբանները: Հ.Մանանդյանն այն կարծիքին էր, որ Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները կարող են մոտավորապես որոշել այդ ժամանակը, որովհետև դրանք ցույց են տալիս, որ հելլենիզմը մուտք էր գործել և տարածվել Երվանդյան Հայաստանում դեռևս մեր թվագրությունից առաջ երկրորդ դարում, երբ այստեղ գոյություն են ունեցել հունական տիպի տաճարներ:²⁹ Եթե Գ.Սարգսյանը թագավորական աստվածացված նախնիների հելլենիստական պաշտամունքը Մեծ Հայքում համարում էր սկզբնավորված Արտաշես 1-ինի ժամանակ,³⁰ ապա Գ.Տիրացյանի կարծիքով, դրան այդ մակարդակին հասցրել էին մեր Երվանդունի թագավորները:³¹

Թագավորական նախնիների և աստվածների կուռքերի համատեղ գոյությունը միևնույն սրբավայրերում խոսում է դրանց պաշտամունքների՝ պետական կրոնի անբաժան մասերը լինելու մասին: Երվանդունյաց դարաշրջանում այդպիսի սրբավայրեր գոյություն են ունեցել Մեծ Հայքի առնվազն հետևյալ երեք քաղաքներում՝ Արմավիրում, Բագարանում, Բագավանում: Տեսնենք, թե ինչ տեղեկություններ են դրանց վերաբերյալ հասել Մովսես Խորենացուն: 1. Վաղարշակը, «Արմավիրում մեռյալ շինելով, արձաններ է կանգնեցնում Արեգակին, Լուսնին և իր նախնիներին»,³² 2. Երվանդը «Ախուրյան գետի վրա շինեց մի փոքր քաղաք նման իր քաղաքին և կոչեց Բագարան... և այնտեղ փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուռքերը»,³³ 3. Արտաշեսը Արտաշատում «մեռյալ է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի արձանը և բոլոր հայրենական կուռքերը»,³⁴ 4. Հայաստանը գրավելուց հետո պարսիկ Արտաշիսը «հրամայում է անշեջ պահել Որմզդական հուրը Բագավանի բազիլիկի վրա: Բայց այն արձանները, որ Վաղարշակը շինել տվեց իր նախնիների պատկերներով, ինչպես և Արեգակի և Լուսնի պատկերներն Արմավիրում, որոնք Արմավիրից փոխադրվեցին Բագարան և նորից Արտաշատ՝ Արտաշիսը հրամայում է փշրել»,³⁵ 5. Երվազի սպանությունից հետո Սմբատ Բագրատունին «ավար է առնում Երվազի գանձերը և հինգ հարյուր հոգի ծառաներ... Այն ժամանակ Սմբատը Երվազի ծառաներին, որ գերել էր Բագարանից, տանում բնակեցնում է Մասիսի թիկունքում (իր) ձեռակերտում, որը միևնույն անունով կոչեց Բագարան»:³⁶

Մասիսի թիկունքում գտնված այս Բագարանը Բագրևանդ գավառի Բագավանն է՝ նախաքրիստոնեական Հայաստանի խոշորագույն կրոնական կենտրոններից մեկը:³⁷ Եթե Երվազ քրմապետի «ծառաներին» Սմբատը վերաբնակեցրել էր այստեղ,

²⁹ Հ.Մանանդյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Եր., 1946, էջ 23:

³⁰ Գ.Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 71, 73, 76:

³¹ Գ.Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի ն.մ.թ. III-II դարերի պատմության մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 6, 1962, էջ 13, Նույնի, Вопросы преемственности официального культа в Античной Армении, էջ 60:

³² Խորենացի, Բ, ր:

³³ Խորենացի, Բ, ր, Բ, խ:

³⁴ Նույն տեղում, Բ, խթ:

³⁵ Նույն տեղում, Բ, հէ:

³⁶ Նույն տեղում, Բ, խը:

³⁷ Մ.Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 42:

ուրեմն այստեղ ևս զոյություն է ունեցել նույնպիսի մի սրբավայր, նույնպիսի պաշտամունքով, ինչպիսիք որ կային Բագարանում: Դրա կողմնակի վկայությունն է Խորենացու վերոհիշյալ հաղորդումը, թե հետագայում Մասանյան Արտաշիրը ինչեր է փշրել, որը անմիջապես հաջորդում է Բագարանի բազիլի մասին հաղորդմանը: Ուշագրավ է Գ.Սարգսյանի կարծիքը հիշյալ վկայություններում արձան-կոտրքերի և նրանց տեղափոխության վերաբերյալ: Ըստ նրա՝ դա կարող է ինչ-որ չափազանցություն լինել: Իսկ իրականում՝ դրանցում ներկայացված են եղել աստվածների և թագավորական աստվածացված նախնիների նույն խումբը կամ նույնատիպ խմբեր:³⁸

Օրոնտես-Երվանդին նույնացվող, Վաղարշակի կողմից կանոնավորված արմավիքյան դիցական գլխավոր եռյակի պաշտամունքը, հետագայում արտաքուստ հելլենականացմամբ և ներքին վերադասավորմամբ հանդերձ, հիմնականում պահպանվել էր նաև Արտաշես 1-ինի օրոք և անգամ Տրդատ 3-րդի (298-330թթ.) զահակալության առաջին տարիներին: Թե այդ եռյակի պաշտամունքն ինչքան խոր արմատներ էր նետել հայի կրոնական պատկերացումներում, վկայում են հետագա բազում դարերի իրողությունները: Ինչպես Գր.Ղափանցյանն է նկատում. «Հայոց մեջ ամենասիրված քրիստոնեական սրբերն էին Սարգիսը, Աստվածածինը և Կարապետը (Հովհաննես Սկրտիչը), որոնք արտապատկերումներն էին պատերազմի հեթանոսական աստծու (Սարգիսը), աստվածների մեծ մոր (Աստվածածինը...) և Վահագնի (Կարապետը)»:³⁹

ГЛАВНАЯ БОЖЕСТВЕННАЯ ТРИАДА ЕРВАНДИДСКОЙ И АРТАШЕСИДСКОЙ АРМЕНИИ

___ Резюме ___

___ Л. Петросян ___

В древней Армении в эпоху Ервандидов и Арташесидов широкое распространение имел культ той триады, которая возглавляла эллинистическо-языческий пантеон государства. Социальное деление главной триады государственного пантеона Ервандидов обнаруживает тесное соотношение с социальной структурой древнеармянского общества, которое состояло из сословий воинов, производителей и жрецов. До религиозной реформы царя Арташеса I (189-160 гг. до н.э.) покровителем сословия воинов считали бога Громовержца (Арамазд), покровительницей сословия производителей – Мать богов (Анаит), а покровителем сословия жрецов – бога Солнца (Ваагн). Во главе государственного пантеона Арташес I хотя и оставил Арамазда, но лишил его воинских полномочий, которые передал Вахагну - династическому богу Арташесидов, кто стал покровителем сословий воинов и богом Войны. Село Аштишат, где был возведен идол Ваагну, Арташес I отнял у жреческого рода Вауни, представители которого считали себя потомками Ваагна. Оно стало частью домена Арташесидов. Род Вауни лишился также должности главного жреца.

³⁸ Գ.Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 45:

³⁹ Գր.Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 324, ծան. 1: